

Joanna Rychter

Peryfrazy nazw astronomicznych i meteorologicznych w poezji Marii Pawlikowskiej-Jasnorzewskiej

Studia Językoznawcze 8, 107-123

2009

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

JOANNA RYCHTER

Szczecin

**PERYFRAZY NAZW ASTRONOMICZNYCH
I METEOROLOGICZNYCH
W POEZJI MARII PAWLIKOWSKIEJ-JASNORZEWSKIEJ**

Peryfraz jest jednym z wielu tropów składających się na warsztat poetycki Marii Pawlikowskiej-Jasnorzewskiej. W literaturze językoznawczej w ostatnich latach zauważamy wzrost zainteresowania tą figurą stylistyczną, która jest badana w różnych aspektach: semantycznym, strukturalnym oraz funkcjonalnym. M. Białokórska poświęciła monograficzne studium omówieniom Mickiewiczowski¹, poza tym opisała peryfrazy z komponentem *ogień* i *światło* występujące w twórczości romantyka². Powstały również opracowania dotyczące funkcjonalno-semantycznej sprawności peryfraz w *Beniowskim*³, funkcji peryfraz nazw księżycy i słońca⁴, a także nieba⁵ w utworach poetyckich Juliusza Słowackiego.

¹ M. Białokórska, *Mickiewiczowskie peryfrazy*, Szczecin 2002.

² M. Białokórska, *Peryfrazy z komponentem „ogień” i „światło” w twórczości Adama Mickiewicza*, „Studia Językoznawcze”. *Synchroniczne i diachroniczne aspekty badań polszczyzny*, pod red. M. Białokórskiej, Szczecin 2005, t. 4, s. 9–22.

³ J. Rychter, *Funkcjonalno-semantyczna sprawność peryfraz w „Beniowskim” Juliusza Słowackiego*, w: *Poznańskie Spotkania Językoznawcze*, pod red. Z. Krążyńskiej i Z. Zagórskiego, Poznań 2002, t. VIII, s. 29–43.

⁴ J. Rychter, *Funkcje peryfraz nazw księżycy i słońca w utworach poetyckich Juliusza Słowackiego*, „Studia Językoznawcze”. *Synchroniczne i diachroniczne aspekty badań polszczyzny*, pod red. M. Białokórskiej, Szczecin 2006, t. 5, s. 181–198.

⁵ J. Rychter, *Funkcje peryfraz nazwy „niebo” w utworach poetyckich Juliusza Słowackiego*, „Studia Językoznawcze”. *Synchroniczne i diachroniczne aspekty badań polszczyzny*, pod red. M. Białokórskiej, Szczecin 2007, t. 6, s. 107–124.

ckiego. Przedmiotem rozważań lingwistycznych uczyniono również omówienia nazwy *niebo* wyekscerpowane z poezji Marii Pawlikowskiej-Jasnorzewskiej⁶. Poza tym S. Zabierowski omówił losy jednej z peryfraz Jana Kochanowskiego⁷, zaś S. Cygan przeanalizował peryfrazy roślin występujące w tekstach Stefana Żeromskiego⁸. Wspomnieć również należy, iż M. Bańko opracował inwentarz współcześnie najbardziej znanych, konwencjonalnych peryfraz⁹.

Celem tego artykułu jest ukazanie sprawności funkcjonalnej 63 peryfraz nazw astronomicznych i meteorologicznych wyekscerpowanych z poezji¹⁰ Marii Pawlikowskiej-Jasnorzewskiej. W artykule podjęto próbę wskazania zarówno omówień nowatorskich, jak i konwencjonalnych oraz ustalenia ich motywacji literackich i kulturowych.

Stratyfikacja semantyczna wykazała, iż 5 omówień stanowią nazwy gwiazd, 12 – planet, 23 – księżycy oraz 10 – słońca. W zebranych materiale znalazło się również 11 omówień nazw zjawisk meteorologicznych i 2 omówienia nazwy *chmury*.

W literaturze przedmiotu istnieje wiele definicji peryfrazy. W niniejszym artykule wybrano stylistyczny punkt widzenia, stąd przez peryfrazę rozumiemy „rodzaj zamienni, czyli zamiast użycia właściwej nazwy omówienie cechy, czynności albo samego zjawiska”¹¹. Stylistyczne ujęcie peryfrazy podkreśla jej właściwości semantyczne (peryfrazy są animizacjami, synonimami, eufemizmami). Językoznawcza definicja jest szersza: „to użycie wyrażenia złożonego, opisowego zamiast pojedynczego wyrazu”¹². Poza tym na potrzeby tego opracowania

⁶ J. Rychter, *Funkcje peryfraz nazwy „niebo” w poezji Marii Pawlikowskiej-Jasnorzewskiej* (w druku).

⁷ S. Zabierowski, *O losie jednej z peryfraz Jana Kochanowskiego*, „Ruch Literacki” 1970, z. 6, s. 353–357.

⁸ S. Cygan, *Peryfrazy z kręgu flory w tekstach Stefana Żeromskiego*, w: *Literatura i życie literackie XIX i XX wieku. Prace ofiarowane Profesorowi Zdzisławowi Jerzemu Adamczykowi w roku Jubileuszu*, pod red. B. Utkowskiej i K. Jaworskiego, Kielce 2006, s. 115–130.

⁹ M. Bańko, *Słownik peryfraz, czyli wyrażen omownych*, Warszawa 2002.

¹⁰ M. Pawlikowska-Jasnorzewska, *Poezje zebrane*, pod red. A. Madydy, Toruń 1993, t. I i II.

¹¹ H. Kurkowska, S. Skorupka, *Stylistyka polska*, Warszawa 1959, s. 198–199. *Słownik terminów literackich*, pod red. J. Sławińskiego (Wrocław–Warszawa–Kraków 1998, s. 381) podaje definicję: zastąpienie nazwy jakiegoś zjawiska przez bardziej lub mniej rozbudowane jego opisanie. Takie samo ujęcie peryfrazy znajdujemy w: J. Ziomek, *Retoryka opisowa*, Wrocław 2000, s. 193.

¹² M. Białoskórska, *Mickiewiczowskie peryfrazy*, s. 11.

przyjęto za M. Grzędzielską, że peryfrazą składa się z wykładnika, desygnatu oraz generalizującego terminu peryfrazy – odnośni¹³.

1. Gwiazdy i gwiazdozbiory

Wśród omówień z tego zakresu znaczeniowego znajdujemy 2 peryfrazy nazwy *gwiazda*, a także po peryfracie nazwy: *perseidy*, *mgławica* oraz *Niedźwiedzica*.

Gwiazdy zostały przez Pawlikowską-Jasnorzewską zobrazowane jako *nasze przyszłe ojczyzny* [Ou Szkic, II 68]¹⁴ oraz *światelka śródnocnej opieki* [Ur Gwiazdy, II 443]. Peryfrazy o podobnej, choć nie identycznej budowie odnajdujemy w tradycji literackiej, przede wszystkim w twórczości romantyków, którzy percypowali te obiekty astronomiczne jako byty spersonifikowane, uczestniczące w życiu człowieka, obserwatorce tego, co dzieje się na ziemi, „współodczuwające” istoty. I tak, na przykład u Adama Mickiewicza w poemacie *Kartofla* gwiazdy są *wskazówkami mokrych dróg*¹⁵:

*Już dróg mokrych wskazówki utraciwszy, gwiazdy,
Losowi rządy ślepej poruczyli gwiazdy.* [Kartofla, w. 149–150],

zaś u Słowackiego w *Królu-Duchu sternicami łodzi* [K-D 471, 21] oraz *światłami podróżnymi* [K-D 288, 207]¹⁶. Według poetyckiej wizji Pawlikowskiej-Jasnorzewskiej gwiazdy, podobnie jak u romantyków, towarzyszą ludziom, są *światelkami śródnocnej opieki*. W wierszu *Gwiazdy dzieciństwa* czytamy:

*I był spokój z wszechświatem, dopóki
nie poczęły wyrastać szeroko
te światelka śródnocnej opieki,
gwiazdki, ścięte w złoty sześciokąt.* [Ur Gwiazdy, II 443]

¹³ Za: M. Grzędzielska, *Małe i wielkie metafory*, „Pamiętnik Literacki” 1971, LXII z. 4, s. 18.

¹⁴ W nawiasach kwadratowych podano: skrót tytułu tomiku, tytuł wiersza, zaś po przecinku numer tomu oraz stronę, na której znajduje się liryk.

¹⁵ Podaję za: M. Białoskórska, *Mickiewiczowskie peryfrazy*. Cytat pochodzi z: A. Mickiewicz, *Wiersze*, oprac. Cz. Zgorzelski, Warszawa 1979, s. 422.

¹⁶ J. Rychter, *Językowa kreacja przyrody nieożywionej w utworach poetyckich Juliusza Słowackiego* (w druku).

Omówienia nazwy *gwiazda* mają wielowiekową motywację kulturową i dodatkowo pełnią funkcję temporalną (*światelka śródnocnej opieki*).

Ludowej proveniencji jest nazwa analityczna *Łzy świętego Wawrzyńca*, zastosowana na określenie znanych od co najmniej dwóch tysięcy lat rojów meteorów zwanych perseidami¹⁷, obserwowanych corocznie około 10 sierpnia, czyli w dniu św. Wawrzyńca. Peryfrazę tę odnajdujemy w wierszu *Słowa ku niebu*:

*Meteory we wrześniu zwykle skośnym deszczem
Wiały – jakże łagodnie! Nazwa ich ludowa
„Łzy świętego Wawrzyńca”.* [Ril Słowa, II 18]

Zdaniem E. Jakus-Borkowej¹⁸ perseidy stały się bardziej znane Europejczykom dopiero wtedy, gdy irlandzcy rolnicy nazwali je *Łzami św. Wawrzyńca*. O popularności tej peryfrazy w twórczości poetyckiej dwudziestolecia międzywojennego świadczy użycie jej między innymi przez Jana Brzechwę:

*Już mnie nie ma, już ginę na zakręcie gościńca,
Płaczą, płaczą nade mną Łzy Świętego Wawrzyńca.
[Łzy świętego Wawrzyńca]¹⁹*

Konstelacja Wielkiej Niedźwiedzicy ‘przybiegunowa, północna’, w dialektach słowiańskich interpretowana jako *wóz*, często z epitetem *wielki*, *duży* (ogpol., oggw.), *srogi* (Śląsk), *niebieski* (Warmia, Mazury, Ukraina)²⁰, została przez poetkę określona omówieniem *siedem ćwieków*:

*Nikt nie ujrzy,
po wiek wieków,
bym pożądał
siedmiu ćwieków!* [Ur Niedźwiedź, II 378]

¹⁷ *Perseidy* ‘rój meteorów o maksimum obfitości do 12 VIII, radiant w gwiazdozbiornie Perseusza’. *Encyklopedia powszechna PWN*, Warszawa 1985, t. 3, s. 505.

¹⁸ E. Jakus-Borkowa, *Polskie nazewnictwo kosmiczne*, Opole 2004, s. 99.

¹⁹ Za: <http://www.wierszepietrzyk.info/wiersze-lzy-swietego-wawrzyńca-3998.html> (dostęp 25.07.2009 r.).

²⁰ W. Kupiszewski, *Polskie słownictwo z zakresu astronomii i miar czasu*, Warszawa 1974, s. 82–87.

Omówienie *siedem ćwieków* jest motywowane kształtem owej konstelacji, zwykle na niebie wyraźnie widocznej i łatwej do identyfikacji: jej cztery gwiazdy tworzą – według określeń ludowych – ‘koła wozu’, a pozostałe trzy – ‘złamany’ czy ‘skrzywiony’ dyszel²¹. W wierszu *Nieźwiedź i Wielka Nieźwiedzica* omówienie zostało przywołane w funkcji rymotwórczej.

Na określenie mgławicy, a więc ‘obiektów niebieskich o nieostrych konturach’²², zastosowała poetka omówienie *chmura gwiazd* [Ou Pod mapą nieba, II 209].

2. Planety

W poezji Marii Pawlikowskiej-Jasnorzewskiej odnajdujemy 12 peryfraz nazw planet, z czego 11 to synonimy nazwy *Wenus*, zaś 1 – nazwy *Mars*.

W potocznej percepcji świata planeta Wenus zaliczana jest do gwiazd, gdyż jako pierwsza na rannym niebie zapowiada dzień i jako pierwsza zwiastuje o zmierzchu noc. Jak zauważa W. Kupiszewski²³, planeta Wenus jest powszechnie znana pod nazwą *gwiazdy wieczornej* lub *jutrzenki*. Dwukrotne pojawienie się tej planety w ciągu doby sprawia, że lud widzi w niej dwie różne gwiazdy i nazywa dwiema odrębnymi nazwami: *gwiazdą wieczorną* i *gwiazdą poranną*.

Potoczny obraz planety Wenus wykorzystał Juliusz Słowacki²⁴ w utworach poetyckich. Określił ją następującymi nazwami peryfrastycznymi:

- *gwiazda poranku* [K-D 154, 152]²⁵ // *gwiazda poranna* [Godz 134, 11],
- *gwiazda wschodnia* [5x, np.: Wpow 163, 26], *gwiazda wschodu* [Ż 54, 218], *gwiazda wstająca* [K-DNOT 288, 188],
- *gwiazda wieczorna* [Ż 69, 11],
- *gwiazda światłości* [K-DNOT 424, 108],
- *różaność przedwschodnia* [K-D 32, 241],
- *purpura przedwschodnia* [DoJan 80, 66].

²¹ E. Jakus-Borkowa, *Polskie nazewnictwo kosmiczne*, s. 181.

²² *Ibidem*, s. 73.

²³ W. Kupiszewski, *Polskie słownictwo z zakresu astronomii i miar czasu*, Warszawa 1974, s. 71.

²⁴ J. Rychter, *Językowa kreacja przyrody...* (w druku).

²⁵ Wyjaśnienie zastosowanych skrótów: K-D – *Król-Duch*; Godz – *Jest najsmutniejsza godzina na na ziemi... [furywek]*; Wpow – *Śni mi się jakaś wielka powieść...*; Ż – *Żmija*; K-DNOT – *Król-Duch. Najważniejsze odmiany tekstu*; DoJan – *Do Teofila Januszewskiego*.

Do potocznego obrazu tej planety odwołują się synonimiczne peryfrastyczne określenia Marii Pawlikowskiej-Jasnorzewskiej, która w swych utworach zastąpiła nazwę naukową *Wenus* następującymi konwencjonalnymi omówieniami:

- *gwiazda pierwsza* [Szkic 62, I 582],
- *gwiazdka najpierwsza* [Ril Słowa, II 17],
- *gwiazda pierwsza w górze, przedwieczorna* [Ou Droga, II 122],
- *hebrajski znak wieczoru i dnia jutrzejszego* [Ril Słowa, II 17].

W peryfracie ostatniej odnajdujemy motywację biblijną.

Kolejne peryfrazy nazwy *Wenus* nawiązują do obiegowego postrzegania tej planety jako symbolu miłości, a więc poprzez przeniesienie atrybutów rzymskiej bogini na ciało astronomiczne, stąd peryfrazy:

- *planeta miłości* [K Jutrznia, I 475; Ur Patrząc, II 474],
- *gwiazda miłosnych ust* [Ur Do Wenus, II 478],
- *gwiazda polubowna* [Ril Branka, II 20],
- *gwiazda namiętna* [K O pianie, I 473].

Poetycką funkcję pełni zastosowanie peryfrazy nazwy *Wenus* – *zmrokiem ośmielona piękność wschodu*, przywołujące obraz pięknej bogini, którą Pawlikowska-Jasnorzewska wykorzystała w *Szkicowniku poetyckim: Wkrótce między ruchliwe galerie liści wybiegnie pierwsza gwiazda, zmrokiem ośmielona piękność wschodu* [Szkic 62, I 582].

Z kręgu antycznego obrazowania zaczerpnęła poetka omówienie *gwiazda mokra*, nawiązujące do narodzin bogini Wenus²⁶ z morskiej piany:

A Wenus z pian ostyga

I gwiazdą wstaje mokrą – [Śz Obczyzna, I 387]

Planeta Mars określona została *krwawą wiśnią*. Wykładnik *krwawy* stanowi nawiązanie do mitologii rzymskiej, w której Mars jest bogiem wojny. Poza tym zarówno wykładnik *krwawy*, jak i desygnat *wiśnia* konotują kolor ciała astronomicznego, zwanego obiegowo *Czerwoną planetą*²⁷.

²⁶ *Wenus, Venera, Wenera* ‘staroitałska bogini wiosny i ogrodów; gdy, nie później niż w III w. pne., utożsamiono ją z grecką Afrodytą i zhellenizowano jej kult, z bogini ogrodów stała się boginią miłości’. W. Kopaliński, *Słownik mitów i tradycji kultury*, Kraków 1985, s. 1262.

²⁷ Za: E. Jakus-Borkowa, *Polskie nazewnictwo kosmiczne*, s. 36.

3. Księżyc

Księżyc od wieków stanowił przedmiot kultu, ale – w opozycji do Słońca i nieba – nie przypisywano mu szczególniejszej potęgi, na co zwraca uwagę W. Kopaliński²⁸. Miesiąc zobrazowała poetka za pomocą 20 nazw peryfrastycznych. Poza tym promień księżyca oddała poprzez 2 omówienia, a nów oraz wschód księżyca – poprzez 1 omówienie.

Wśród peryfraz nazwy *księżyc* odnajdziemy przede wszystkim figury oryginalne, choć mało poetyckie: *tapicer blady* [Poc Tapicer, I 164], *pęknięta skorupa* [Pbd Księżyc, I 329], *powietrzna Islandia* [Sj Oczekiwanie, I 345], *dukat wielki* [Ur Obrazy księżyca, II 404], a także *złota czasza, z której srebro płynie* [Ur Obrazy księżyca, II 404].

Wykorzystane przez poetkę peryfrazy nazwy *księżyc* eksponują kształt lub kolor opisywanego obiektu astronomicznego, a ponadto wskazują na praktyczny, bliski człowiekowi desygnat: *tapicer, skorupa, dukat*.

Wiele peryfraz pełni funkcję obrazotwórczą, przywołując krągły kształt księżyca oraz towarzyszące mu złote i srebrne refleksy świetlne, np.: *złota czasza, z której srebro płynie; tapicer blady* czy *dukat²⁹ wielki*. Na świetlne refleksy księżyca wskazują rzeczowniki – *dukat, srebro* oraz przymiotniki – *złota (czasza), blady (tapicer)*. Desygnat *dukat* przywołuje obraz dużego, krągłego, błyszczącego ciała astronomicznego koloru złotego.

Srebrne refleksy towarzyszące księżycowi podkreślali już romantycy. Adam Mickiewicz w swojej twórczości użył następujących omówień: *twarz srebrzysta, pochodnia srebrna* oraz *król srebrny nocy³⁰*, zaś Juliusz Słowacki *osrebrzyna miesięczna, srebro ruchome, twarz srebrna ziemi³¹*. Poza tym romantycy

²⁸ W. Kopaliński, *Słownik symboli*, Warszawa 2001, s. 177.

²⁹ *Dukat* [wł.] ‘złota moneta o masie ok. 3,5 g, bita od 1248 w Wenecji, a następnie od XIV w. do XIX w. w różnych krajach eur., m.in. w Polsce – za Władysława Łokietka, następnie 1528–1831; w Polsce złoty dukat nazywano złotym czerwonym’. *Encyklopedia powszechna PWN*, Warszawa 1983, t. I, s. 647.

³⁰ M. Białoskórska, *Mickiewiczowskie peryfrazy*, s. 121.

³¹ Nazwy „koło miesięczne”, „krąg miesięczny”, „twarz miesięczna” są nazwami poetyckimi używanymi już przez Jana Kochanowskiego. Podają za: W. Kupiszewski, *Ekspresywne nazwy księżyca*, „Prace Filologiczne” 1976, t. XXVI, s. 313–317; M. Białoskórska, *Pole łączliwości wyrazu księżyc w utworach Jana Kochanowskiego i Adama Mickiewicza na tle języka epoki*, w: *Studia z historii języka polskiego i stylistyki historycznej ofiarowane Prof. H. Wiśniewskiej na 50-lecie Jej pracy naukowo-dydaktycznej*, pod red. Cz. Kosyła, Lublin 2001, s. 31–40; M. Białoskórska, *Mickiewiczowskie peryfrazy z komponentem „ogień” i „światło”*, „Studia Językoznawcze”. Syn-

postrzegali księżyc jako byt spersonifikowany, na przykład u Słowackiego mamy omówienia: *słoneczny brat* czy *pan uśpionej natury*. W poezji Pawlikowskiej-Jasnorzewskiej odnajdujemy tylko dwie spersonifikowane peryfrazy – *tapicer błady* oraz *ulubieniec wierszokletów*.

W kilku omówieniach nazwy *księżyc* możemy wskazać motywację związaną z cechami fizycznymi tego ciała astronomicznego³², a mianowicie:

– *powietrzna Islandia*:

*Czekam z modlitwą na tęskniących landach,
aż załśni księżyc, powietrzna Islandia.* [Sj Oczekiwanie, 345]

– *kwiat z turkusy i miedzi* [Ur Obrazy księżycy, II 404],

– *świat kościsty, zjeżony, szorstki i żaloszny, w plamach mórz, których gęby ziewają nigrytem*³³ [Pbd Księżyc, I 329].

Przytoczone powyżej synonimy *księżycy* w funkcji poetyckiej z rozbudowanym wykładnikiem pełnią funkcję informacyjną, doprecyzowując jego fizyczne cechy, a więc podkreślając położenie względem Ziemi, skład chemiczny oraz ukształtowanie powierzchni.

Naturalny satelita Ziemi został przez poetkę określony również jako *śmiercioznawcza wycieczka* [Szkic 48, I 567], co stanowi zapewne odwołanie do literatury (nieudanej eksploracji Księżyca przez wielu badaczy, od Twardowskiego poczynając). Dla człowieka dwudziestolecia międzywojennego postawienie nogi na Księżycu było ideą utopijną, co podkreśla powyższa peryfrazja Pawlikowskiej-Jasnorzewskiej.

Księżyc może znajdować się w różnych fazach. Ze względu na jego położenie względem Ziemi i stopień widoczności wyróżniamy: pełnię, nów i fazy pośrednie. Fazy księżycy tłumaczono często potocznie jako przybytek lub utratę wagi, a także jako dzieciństwo, wiek dojrzały i śmierć, a potem zmartwychwsta-

chroniczne i diachroniczne aspekty badań polszczyzny, pod red. M. Białokorskiej, Szczecin 2005, t. 4, s. 9–22.

³² „Powierzchnia Księżyca jest pokryta kraterami, częściowo pochodzenia meteorytowego. Obserwuje się na niej góry oraz rozległe równiny, zw. morzami. Materia w bryle K. jest rozmieszczona nierównomiernie, następują koncentracje masy, tzw. maskony, wykryte w czasie lotów sztucznych satelitów K.”. *Encyklopedia powszechna PWN*, Warszawa 1984, t. II, s. 39.

³³ *Nigryn* min. ‘ilmenit’ < now. z łc. niger = czarny > *Słownik języka polskiego*, pod red. J. Karłowicza, A. Kryńskiego, W. Niedźwiedzkiego, Warszawa 1990–1927 (dalej: SW) III/389. *Ilmenit* min. ‘ytanian żelaza, a. też mieszaniny jednopostaciowe tytanianu żelaza z tlenkiem żelaza a. tytanianem magnezu, minerał, krystalizujący w układzie heksagonalnym’ SW II/78.

nie starego lub narodziny nowego księżyca³⁴. Dwa omówienia Pawlikowskiej-Jasnorzewskiej odnoszą się do faz księżyca – peryfrazą *ogrom szczyrbaty* [Pbd Księżyc I, 329] przywołuje obraz księżyca w kwadrze, zaś nów oddają omówienia:

– *wygięty banan*:

*Gdzie nów, wygięty banan,
Zwisa z liści palmowych
I cudzo brzeczy banjo
Nutą starej „Palomy”* – [Sz Obczyzna, I 387];

– *pazur, co zaczepki szuka* [Ur Obrazy księżyca, II 404].

Za nowatorskie uznać należy peryfrazy motywowane rolą tego ciała astronomicznego w literaturze, stąd omówienia: *frazes poetycki* [Szkic 48, I 567], *ulubieniec wierszokletów* [Szkic 48, I 567], *złoty lub srebrny rekwizyt literatury* [Szkic 48, I 567], które pośrednio ujawniają stosunek Pawlikowskiej do twórczości poprzedników.

4. Słońce

Na określenie słońca zastosowała poetka następujące peryfrazy: *złoto życiodajne* [Ur Plamy..., II 477], *barwa żółta* [Nm Świt, I 37] oraz *oko Trójcy* [Go Do słońca, II 30]. Pełnią one funkcję obrazotwórczą. Plastikzne konotacje oddaje desygnat *złoto* w peryfrazie: *złoto życiodajne* oraz wykładnik *żółta* w metonimicznym omówieniu *barwa żółta*. Poza tym wykładnik *życiodajne* podkreśla ważną rolę słońca jako głównego źródła energii docierającej do Ziemi. Ten atrybut uwypukla peryfrazą zastosowaną już przez Jana Kochanowskiego w *Pieśniach – sprawca żyzności*³⁵.

Omówienie *złoto życiodajne* konotujące obraz słońca jako dawcy ciepła, a w konsekwencji źródło energii i mocy życiowej, zestawiała poetka z czasownikiem *wystyga*, implikującym możliwość wyczerpania jego zasobów cieplnych:

*I znowu plamy słoneczne,
ciemne talerze,
na których wystyga życiodajne złoto* [Ur Plamy..., II 477]

³⁴ Podaję za: W. Kopaliński, *Słownik symboli*, s. 176.

³⁵ Podaję za: M. Białoskórska, *Mickiewiczowskie peryfrazy*, s. 122–123.

Omówienie *oko Trójcy*, o proveniencji chrześcijańskiej, podkreśla kształt, blask słońca, ale też i jego funkcję opiekuńczą nad światem:

*Oko Trójcy, słońce złоторzese!
Leczniczą Twoją, ponadfiołkową źrenicą
Spójrz na tę ludzką ziemię, do życia niezdołną,
[Go Do słońca, II 30]*

Priorytetową rolę słońca na niebie wskazywało już omówienie Jana Kochanowskiego – *wódz gwiazd rozlicznych*³⁶, a także Mickiewiczowskie – *król ziemski*.

Poza tym słońce określa poetka konwencjonalnym, dwukrotnie użytym omówieniem *światło dzienne* [Poc Dni, I 185; Pbd Słowa lunatyczki, I 325] oraz *światło niebiańskie* [Szkic 71, I 594]. Już u Kochanowskiego peryfrazы nazwy *słońce* nawiązują do odniesień świetlnych, stąd omówienia: *wdziężne światło, ogień letni i obfity czy gwiazda gorąca*³⁷. Za innowacje idiolektalne Adama Mickiewicza uznaje M. Białoskórska między innymi takie omówienia, w których znajdujemy nawiązania do różnych źródeł światła (*lampa, ogień*): *Bóg światła, czoło ogniowłose, lampa światów* oraz *ogień dzienne*. Podobne konstrukcje analityczne odnajdziemy w utworach poetyckich Juliusza Słowackiego: *gwiazda ognista, purpura ognista, światło dzienne, światło życia czy lampa ziemi*³⁸.

W twórczości poetyckiej Marii Pawlikowskiej-Jasnorzewskiej brak omówień nazwy *słońce* dosłownie przejętych z twórczości Jana Kochanowskiego czy romantyków, ale można wskazać u poetki omówienia, które nawiązują do konstrukcji obecnych w twórczości epok poprzednich, na przykład poprzez odwołania do rzeczownika *światło* w peryfrazach *światło dzienne* [Poc Dni, I 185; Pbd Słowa lunatyczki, I 325] oraz *światło niebiańskie* [Szkic 71, I 594].

Peryfrazы nazwy *słońce* występujące w lirykach Pawlikowskiej-Jasnorzewskiej pełnią przede wszystkim funkcję poetycką, wnosząc naddane treści semantyczne, oddają obraz słońca jako dawcy ciepła, a w konsekwencji źródło energii i mocy życiowej.

Obraz słońca jest dynamiczny, zmienny w ciągu dnia. Opisowymi konstrukcjami oddała poetka ulotne zjawisko zachodu słońca, uwypuklając plastyczne wrażenia, ale i dynamiczny ruch w dół za pomocą następujących peryfraz:

³⁶ *Ibidem*, s. 123.

³⁷ *Ibidem*.

³⁸ J. Rychter, *Funkcje peryfraz nazw księżycy i słońca...*, s. 181–198.

- *skłon słońca roztacza rubinową glorię* [Ou Morskie oko, II 230],
- *słońce się w chatach chowa* [Nm O kacie, I 60],
- *szyby żegnają słońce, które w dół się toczy*³⁹ [Nm Na zamku, I 83].

Promienie słońca nazwała Pawlikowska *złotymi klejnotami Heliosa* [Ou Łzy radości, II 158], nawiązując do obrazowania antycznego, skąd pochodzi nazwa Helios oznaczająca ‘boga słońca, który co dzień na słonecznym rydwanie ciągniętym przez 4 białe rumaki wyjeżdża z Okeanosa na niebo’⁴⁰. Desygnat *złote klejnoty* przywołuje barwę (żółtą) i blask promieni.

5. Zjawiska meteorologiczne

Poetka za pomocą nazw analitycznych zobrazowała również zjawiska meteorologiczne, a poza tym wykorzystując peryfrazy nazw meteorologicznych, oddała przemiany w czasie i dziejach. W jej wierszach odnajdujemy peryfrastyczne nazwy dynamicznego, silnego wiatru, np.: orkan⁴¹ nazwany został *wstrząsem niszczycielskim*, huragan – *passą północno-wschodnią złą* [Ur Wicher, II 465]. Są one w przeciwieństwie do neutralnych semantycznie nazw syntetycznych nacechowane ekspresywnie, wnoszą element grozy, dynamizmu. W wierszu *Gdy wieje wicher cierlicki* odnajdujemy poetycki obraz huraganu, który spowodował katastrofę lotniczą, w wyniku której śmierć ponieśli Franciszek Żwirko i Stanisław Wigura:

*Znów powiewasz, zimny huraganie,
Ty, coś drogie nam połamał skrzydła!
Falo nagła, falo obrzydła,*

Północno-wschodnia zła passo, [Ur II, 465]

Ów wiatr określony został przez poetkę huraganem, ale również przenośniami – *fala nagła, fala obrzydła* i peryfrazami: *północno-wschodnia zła passa* oraz *Ty, coś drogie nam połamał skrzydła*.

Peryfrazą orkanu pojawiła się w pytaniu retorycznym: *Byłbyż więc Czas orkanem? / niszczycielskim wstrząsem?* [Ur Wspomn, II 488], gdzie podkreślona została niszczycielska moc czasu.

³⁹ Por. J. Rychter, *Językowa kreacja zjawiska światła i cienia w „Niebieskich migdałach” Marii Pawlikowskiej-Jasnorzewskiej*, „Studia Językoznawcze”. *Synchroniczne i diachroniczne aspekty badań polszczyzny*, pod red. M. Białoskórskiej, Szczecin 2008, t. 7, s. 119–131.

⁴⁰ W. Kopaliński, *Słownik mitów...*, s. 366.

⁴¹ *Huragan // Uragan // Orkan* ‘straszna burza z wiatrem, gwałtowny wicher’ SW II/65.

Chmury oddała poetka za pomocą dwóch omówień: *smoki granatowe* i *szafirowe ptaki* [Nm Świt, I 37]:

*Zza gór wypelzły smoki granatowe i popłynęły, kędy wzrok nie sięga.
A po nich wielkie szafirowe ptaki swe długie skrzydła rozwiały w przestrzeni.*

Poza tym znajdujemy nazwy o charakterze deskrypcji, a mianowicie, gdy bryza nazwana jest *morskim wiatrem* [Ur Odjazd, II 303], halny⁴² – *wiatrem górskim* [Ou Treny wiślane, II 170], rosa – *poranną wodą* [Szkic 6, I 518], zaś Sarfar – *wiatrem północnym* [Szkic 85, I 610]. W *Szkiecowniku poetyckim* czytamy:

Wieje północny wiatr, ten sam, który w magicznej encyklopedii nosi ostrą i tajemniczą nazwę: Sarfar⁴³ i uważany jest za tchnienie śmierci [Szkic 85, I 610].

Tańczyły jak promienie na porannej wodzie, a pozostałe po nich złote nitki, odpryski bursztynowych ozdób i strzepy słoneczników pozbierały na kolanach puszyste i jak zmierzch zadymione: Sabina, Salomea, Sonia oraz srebrną lamą sukni pod szarym welonem przeświecająca Mieczysława [Szkic, I 518].

Peryfrazami określone zostały też inne zjawiska, a więc: błyskawica to *włos elektryczny* [Ur Włosy, II 325], tęcza – *siedmiobarwny brzuch* [Cl Gołąb, I 259], zaś płatki śniegu – *robótki dziecinne* oraz *wycinanki twórcze*. Peryfrazy te mają znacznie większą wartość ekspresywną i plastyczną niż ich jednowyrazowe odpowiedniki. W wierszu *Gołąb* znajdujemy metaforyczny opis nieba jako gołębia:

*Pryska ostatnim deszczem w słońce zlotolice,
i już się pyszni tęczą: siedmiobarwnym brzuchem.
Chciałoby spaść na ziemię jak na gołębicę
i otulić jej piękność rozmarzonym puchem.* [Cl Gołąb, I 259].

6. Wnioski

Reasumując, Maria Pawlikowska-Jasnorzewska wprowadziła do swoich liryków 63 peryfrazy nazw z zakresu astronomii i meteorologii. Z reguły syntetyczne nazwy astronomiczne i meteorologiczne (np. *księżyc, słońce*) są neutralne

⁴² *Wiatr Halny* ‘wiejący z gór, szczególnie w Tatrach, pokrewny z fenem’ SW II/9.

⁴³ *Sarfar* ‘według Turków, wiatr chłodny i mroźny, zapowiadający śmierć’ SW VII/33.

stylistycznie, reprezentatywne dla języka ogólnego, zaś peryfrazy wyróżniają się oryginalnością, naddaną semantyką i są wyznacznikiem stylu poetyckiego.

Analiza funkcjonalna peryfraz wykazała, że pełnią one przede wszystkim funkcje:

- poetycką – są nośnikami sensów naddanych;
- informacyjną – wnoszą dodatkowe informacje o elementach świata przedstawionego (o fizykalnych cechach obiektów astronomicznych i zjawisk meteorologicznych – barwie, blasku, kształcie);
- ekspresywną – są nośnikiem emocji (zwłaszcza omówienia nazw żywiołów);
- obrazotwórczą – ich obecność potęguje doznania wzrokowe.

W analizowanym materiale znalazły się zarówno peryfrazy motywowane tradycją literacką, nawiązujące budową do konstrukcji wykorzystywanych już przez Jana Kochanowskiego, Adama Mickiewicza czy Juliusza Słowackiego (u Kochanowskiego – *wdzięczne światło* ‘słońce’, u Pawlikowskiej-Jasnorzewskiej *światło niebiańskie*), jak i oryginalne wzbogacające styl poetki, np.: *tapicer bład* ‘księżyc’, *złote klejnoty Heliosa* ‘promień słońca’, *piękność wschodu zmrokiem ośmielona* ‘Wenus’, *kwiat z turkusu i miedzi* ‘księżyc’ i wiele innych.

INDEKS PERYFRAZ

1. Gwiazdy (5)

Lp.	Oдноśnia	Desygnat	Wykładnik	Skrót tytułu tomiku	Skrót tytułu utworu	Strona
1.	gwiazdy	<i>ojczyzny</i>	<i>przyszłe nasze</i>	Ou	Szkic II	68
2.	gwiazdy	<i>światelka</i>	<i>śródnocnej opieki</i>	Ur	Gwiazdy dzieciństwa II	443
3.	mgławica	<i>chmura</i>	<i>gwiazd</i>	Ou	Pod mapą nieba... II	209
4.	Niedźwiedzica	<i>ćwieków</i>	<i>siedem</i>	Ur	Niedźwiedź i Wielka Niedźwiedzica II	378
5.	perseidy	<i>łzy</i>	<i>świętego Wawrzyńca</i>	Ril	Słowa ku niebu II	18

2. Planety (12)

Lp.	Odońnia	Desygnat	Wykładnik	Skrót tytułu tomiku	Skrót tytułu utworu	Strona
1.	Mars	<i>wiśnia</i>	<i>krwawa</i>	Ril	Zazdrość II	25
2.	Wenus	<i>gwiazda</i>	<i>miłosnych ust</i>	Ur	Do Wenus II	478
3.	Wenus	<i>gwiazda</i>	<i>mokra</i>	Śz	Obczyzna I	387
4.	Wenus	<i>gwiazda</i>	<i>namiętna</i>	K	O pianie morskiej I	473
5.	Wenus	<i>gwiazda</i>	<i>pierwsza</i>	Szkic	62 I	582
6.	Wenus	<i>gwiazda</i>	<i>pierwsza w górze, przed-wieczorna</i>	Ou	Droga jedyna II	122
7.	Wenus	<i>gwiazda</i>	<i>polubowna</i>	Ril	Branka II	20
8.	Wenus	<i>gwiazdka</i>	<i>najpierwsza</i>	Ril	Słowa ku niebu II	17
9.	Wenus	<i>hebrajski znak</i>	<i>wieczoru i dnia jutrzejszego</i>	Ril	Słowa ku niebu II	17
10.	Wenus	<i>piękność</i>	<i>wschodu zmrokiem ośmielona</i>	Szkic	62 I	582
11.	Wenus	<i>planeta</i>	<i>miłości</i>	K	Jutrznia I	475
12.	Wenus	<i>planeta</i>	<i>miłości</i>	Ur	Patrząc na planetę Wenus II	474

3. Księżyc (23)

Lp.	Odońnia	Desygnat	Wykładnik	Skrót tytułu tomiku	Skrót tytułu utworu	Strona
1	2	3	4	5	6	7
1.	księżyc	<i>curiosum</i>	<i>przekłete</i>	Szkic	48 I	567
2.	księżyc	<i>Diana</i>	<i>na wieki dziewicza</i>	Szkic	48 I	567
3.	księżyc	<i>dukat</i>	<i>wielki</i>	Ur	Obrazy księżycy II	404
4.	księżyc	<i>frazes</i>	<i>poetycki</i>	Szkic	48 I	567
5.	księżyc	<i>globus</i>	<i>obcy</i>	Szkic	48 I	567
6.	księżyc	<i>Islandia</i>	<i>powietrzna</i>	Sj	Oczekiwanie I	345
7.	księżyc	<i>kwiat</i>	<i>z turkusu i miedzi</i>	Ur	Obrazy księżycy II	404
8.	księżyc	<i>materia</i>	<i>święta</i>	Szkic	48 I	567
9.	księżyc	<i>ogrom</i>	<i>szczyrbaty</i>	Pbd	Księżyc I	329
10.	księżyc	<i>pazur</i>	<i>co zaczepki szuka</i>	Ur	Obrazy księżycy II	404
11.	księżyc	<i>rekwizyt</i>	<i>złoty lub srebrny literatury</i>	Szkic	48 I	567
12.	księżyc	<i>skorupa</i>	<i>pęknięta</i>	Pbd	Księżyc I	329
13.	księżyc	<i>świat</i>	<i>kościasty, zjeżony, szorstki i żalony, w plamach mórz, których gęby ziewają nigrytem</i>	Pbd	Księżyc I	329
14.	księżyc	<i>tapicer</i>	<i>blady</i>	Poc	Tapicer I	164
15.	księżyc	<i>uлюбieniec</i>	<i>wierszokletów</i>	Szkic	48 I	567
16.	księżyc	<i>wycieczka</i>	<i>śmiercioznawcza</i>	Szkic	48 I	567

1	2	3	4	5	6	7
17.	księżyc	złota czasza	z której srebro płynie	Ur	Obrazy księżycy II	404
18.	księżyc	zółw	który drzemie	Ur	Obrazy księżycy II	404
19.	księżyc	Żyd	w lisiej czapie	Ur	Obrazy księżycy II	404
20.	nów	banan	wygięty	Śz	Obczyzna I	387
21.	promień księżycy	ciężar	srebrny smugi księżycy	Pbd	Najpiękniejszy I	321
22.	promień księżycy	rtęć	srebrna	Pbd	Słowa lunatyczki I	325
23.	wschód miesiąca	biały miesiąc w oparach	wyphywa zza Wisły	Ou	Tyniec I II	232

4. Słońce (10)

Lp.	Odośnia	Desygnat	Wykładnik	Skrót tytułu tomiku	Skrót tytułu utworu	Strona
1.	promienie słońca	złote klejnoty	Heliosa	Ou	Łzy radości II	158
2.	słońce	barwa	zółta	Nm	Świt	37
3.	słońce	Oko	Trójcy	Go	Do słońca II	30
4.	słońce	światło	dzienne	Poc	Dni I	185
5.	słońce	światło	dzienne	Pbd	Słowa lunatyczki I	325
6.	słońce	światło	niebiańskie	Szkie	71 I	594
7.	słońce	złoto	życiodajne	Ur	Plamy słoneczne wracają II	477
8.	zachód słońca	skłon słońca	roztacza rubinową glorię	Ou	Morskie oko II	230
9.	zachód słońca	słońce	się w chatach chowa	Nm	O kacie Październiku I	60
10.	zachód słońca	szyby żegnają słońce	które w dół się toczy	Nm	Zachód słońca na zamku I	83

5. Chmury (2)

Lp.	Odośnia	Desygnat	Wykładnik	Skrót tytułu tomiku	Skrót tytułu utworu	Strona
1.	chmury	smoki	granatowe	Nm	Świt I	37
2.	chmury	ptaki	szafrkowe	Nm	Świt I	37

6. Zjawiska meteorologiczne (11)

Lp.	Oдноsnia	Desygnat	Wykladnik	Skrót tytułu tomiku	Skrót tytułu tworu	Strona
1.	orkan	<i>wstrząs</i>	<i>niszczycielski</i>	Ur	Wspomnienie z wycieczki II	488
2.	huragan	<i>passa</i>	<i>zła północno-wschodnia</i>	Ur	Gdy wieje wicher cierlicki II	465
3.	błyskawica	<i>włos</i>	<i>elektryczny</i>	Ur	Włosy II	325
4.	bryza	<i>wiatr</i>	<i>morski</i>	Ur	Odjazd II	303
5.	halny	<i>wiatr</i>	<i>górski</i>	Ou	Treny wiślane II	170
6.	tęcza	<i>brzuch</i>	<i>siedmiobarwny</i>	Cl	Gołąb I	259
7.	rosa	<i>woda</i>	<i>poranna</i>	Szkic	6 I	518
8.	Safar	<i>wiatr</i>	<i>północny</i>	Szkic	85 I	610
9.	tęcza	<i>wstęga</i>	<i>tęczowa</i>	Ril	Słowa ku niebu II	18
10.	płatki śniegu	<i>robotki</i>	<i>dziecinne</i>	Ur	Bunt przeciw jednostajności II	432
11.	płatki śniegu	<i>wycinanki</i>	<i>twórcze</i>	Ur	Bunt przeciw jednostajności II	432

Skróty tytułów tomików

- Bp – *Balet powojów*
 Cl – *Cisza leśna*
 dan – *dancing karnet balowy*
 Eti – *Etiudy wiosenne*
 Go – *Gołąb ofiarny*
 K – *Kryształizacje*
 Nm – *Niebieskie migdały*
 Ou – *Ostatnie utwory*
 Pbd – *Profil białej damy*
 Poc – *Pocałunki*
 Ril – *Róża i lasy płonące*
 Rm – *Różowa magia*
 RUBW – *Rubajaty wojenne*
 Sj – *Surowy jedwab*
 Śz – *Śpiąca załoga*
 Ur – *Utwory rozproszone*

Skróty tytułów wierszy

- K *O pianie morskiej* – O pianie
 Nm *O kacie Październiku* – O kacie
 Nm *Zachód słońca* – ZachSł

- Nm *Zachód słońca na zamku* – Na zamku
Ou *Droga jedyna* – Droga
Ril *Słowa ku niebu* – Słowa
Sj *Sen i przebudzenie* – Sen
Szkicownik poetycki – Szkic
Ur *DWUWIERSZE MISTYCZNE Wszystko jest doskonałe* – MIS Wszystko
Ur *Gdy wieje wicher cierlicki* – Wicher
Ur *Gwiazdy dzieciństwa* – Gwiazdy
Ur *Miłość w obłokach* – Miłość
Ur *Niedźwiedź i Wielka Niedźwiedzica* – Niedźwiedź
Ur *Patrząc na planetę Wenus* – Patrząc
Ur *Plamy słoneczne wracają...* – Plamy...
Ur *Wspomnienie z wycieczki* – Wspomn.

**PERIPHRASES OF ASTRONOMICAL
AND METEOROLOGICAL NAMES
IN POETRY OF MARIA PAWLIKOWSKA-JASNORZEWSKA**

Summary

The article includes characteristics of 63 periphrases of astronomical and meteorological names selected from poetry of Maria Pawlikowska-Jasnorzevska.

This elaboration attempts to establish poet's literatural and cultural motivations behind these periphrases as well as degree of originality. Additionally, it indicates functionality of these periphrases.